

Toponimia e Demografía nas áreas célticas da Península Ibérica

JAMES DURAN / SÉAMAS Ó DIREÁIN, Ph.D.*

Sumario

O estudo dos topónimos e o estudo do ADN moderno e antigo pode dar información valiosa sobre a prehistoria da Península Ibérica. O descubrimento máis sorprendente foi o do impacto dos pastores Yamnaya da estepa na demografía da Península Ibérica no comezo da Idade do Bronce.

Abstract

The study of place names and the study of modern and ancient DNA can give valuable information about the prehistory of the Iberian Peninsula. The most surprising discovery has been that of the impact of the Yamnaya steppe pastoralists on the demography of the Iberian Peninsula in the early Bronze Age.

CONTIDO

Topónimos, Linguas e Historia Cultural.....	40
Topónimos Antigos na Península Ibérica.....	41
A Área Lingüística e Cultural Celta na Península Ibérica Prerromana.....	41
Interpretar o Feitío da Área Celta na Península Ibérica.....	43
Tartesos – a Esquina Suroeste do «Triángulo Celta».....	44
Cantabria – a Esquina Nordeste do «Triángulo Celta».....	45
Galicia – a Esquina Noroeste do «Triángulo Celta».....	47
O Desenvolvemento da «Cultura Castrexa».....	47
A Contribución da Evidencia Xenética.....	49
Evidencias do ADN Antigo.....	51
Os Yamnaya no Norte de Europa.....	52
Os Yamnaya no Sur de Europa.....	54
Como se ve desde Irlanda.....	55
Apelidos Gaélicos, Liñaxes Masculinas e Xenética.....	56
Máis sobre o «Acceso Preferente ás Mulleres» en Irlanda.....	57
«Barbarie» contra «Civilización».....	58
Cooperación Mutua entre os «Mundos Civilizados» e os «Mundos Bárbaros»	59
A Ideoloxía Indoeuropea.....	60
O Testamento de Morann (Audacht Morainn).....	61
A Revolución Cristiá en Irlanda.....	63
Conclusión.....	65
Notas // Referencias.....	66

* James Duran/Séamas Ó Direáin, Ph.D. Acadamh na hOllscolaíochta Gaeilge. National University of Ireland, Galway.

Topónimos, Linguas e Historia Cultural

Os topónimos poden ser unha valiosa fonte de información sobre a historia cultural dunha zona xeográfica. Por suposto, os topónimos están ligados a linguas individuais ou a variantes dialectais desas linguas. Cando os investigadores poden ler ou falar as linguas reflectidas nos topónimos, podemos extraer información valiosa sobre os distintos pobos que habitaron as rexións nas que se encontran os topónimos.

Cando os investigadores non poden ler ou falar as linguas reflectidas nos nomes dos lugares, a información cultural que se pode extraer deles será moito máis limitada. Non obstante, pódese extraer información valiosa mesmo a partir destes topónimos opacos, como a posible distribución xeográfica da poboación que falaba as linguas descoñecidas representadas polos topónimos.

A distribución dos topónimos, se estes representan un asentamento moi temperán da zona xeográfica, podería ser considerablemente alterada polos topónimos de vagas de colonos posteriores, que falaban linguas completamente diferentes e contribuíron con nomes de lugar de seu á toponimia da zona. Estes colonizadores posteriores frecuentemente renomean sitios xeográficos clave denominados por poboacións máis antigas. Así e todo, con sorte, os investigadores aínda poden albiscar o esquema da zona de asentamento da poboación máis vella observando os topónimos restantes desa poboación.

Tales topónimos máis antigos atoparíanse decote en zonas remotas, e a miúdo indicarían características paisaxísticas como picos de montaña ou ríos en lugar dos propios asentamentos - aldeas ou vilas - que normalmente reflectirían os intereses e as actividades sociais das ondas de colonos posteriores. Poderíamos detectar estes topónimos máis antigos pola súa propia opacidade - a súa «ilexibilidade» entre os topónimos relativamente transparentes que reflecten a poboación viva da zona xeográfica e a súa lingua e a súa cultura.

En California, por exemplo, temos os nomes casteláns dunha gran variedade de entidades de poboación nas áreas central e sur da zona costeira, tapados por unha vaga de topónimos ingleses posteriores - especialmente na parte norte do estado, onde nunca se asentaron hispano falantes. Pero en zonas tranquilas e illadas pódese observar nomes de lugares indíxenas como *Nipomo*. Por suposto, inmediateamente ó norte de San Francisco, temos o imponente pico do *Monte Tamalpais*, que aínda leva con orgullo o seu nome indíxena, xa que ninguén pensaría en renomear unha característica tan destacada da paisaxe - mesmo na zona altamente urbanizada da Baía de San Francisco.

As poboacións anteriores non «desaparecen» necesariamente. Se fosen afortunados, é posible que ós descendentes da poboación orixinal se lles permitise vivir tranquilamente xunto coa nova poboación de colonos, e moitas veces os individuos son absorbidos pola nova poboación de colonos a través do matrimonio. América Latina e o suroeste dos Estados Unidos - incluída California - presentan moitos exemplos da supervivencia de descendentes das poboacións indíxenas.

Nestes casos, os descendentes da poboación orixinal poden saber - polo menos vagamente - o significado de tales topónimos opacos, especialmente cando estes topónimos están asociados a características paisaxísticas que estes habitantes locais coñeceron desde a infancia. Nas circunstancias máis afortunadas, os descendentes das poboacións orixinais seguirán falando as linguas dos seus antepasados como lingua comunitaria.

Topónimos Antigos na Península Ibérica

Neste lado do Atlántico, o gran erudito alemán Wilhelm Von Humboldt, xa en 1821, describiu con precisión a extensión xeográfica da antiga zona lingüística e cultural ibérica na Península Ibérica ó observar un elemento repetido nos topónimos mencionados polos autores clásicos do período romano.¹

Tanto el, como moito máis tarde, o erudito alemán Jürgen Untermann², demostraron que o elemento *ilti-* / *iltu-* (xunto coas súas formas derivadas) prefixado ós topónimos delineaba perfectamente a zona antiga de asentamento ibérico na Península Ibérica, delineándoo claramente da área de asentamento celta e celtibérico.³

Non era necesario poder traducir os topónimos - ou ser capaz de traducir o elemento en *si* - para poder determinar que áreas xeográficas foran ocupadas polos iberos na época clásica, en lugar das áreas que foran ocupadas polos celtas ou celtiberos nesa mesma época. Bastou con demostrar que o elemento *ilti-* / *iltu-* se atopaba en inscricións ibéricas e estaba ligado a xacementos arqueolóxicos claramente identificados como ibéricos e situados na zona descrita por fontes clásicas como ocupadas polos iberos.

Por suposto, os nomes de lugares orixinais conserváronse nos escritos dos autores clásicos, pero as formas destes nomes de lugares reflectían o xeito no que os autores, falantes de grego e latín, oían e pronunciaban tales nomes. Nesta situación, os sons dos topónimos orixinais poderían estar alterados considerablemente e ter sons moi distintos á pronuncia da poboación antiga que orixinalmente designara ditos lugares ou características xeográficas. Séculos despois, isto tendería a facer máis difícil a interpretación destes topónimos «ilexibles» para os expertos en topónimos, unha vez que desaparecesen os falantes desas linguas.

No caso do elemento prefixado *ilti-* / *iltu-*, mesmo no período clásico, pouco despois da conquista romana, podemos observar a evolución dos sons do prefixo na boca de falantes de grego e latín: *ilti-* > *ildi-* > *illi-* > *ili-*, xunto con *ilu-* e *ile-*.⁴ Con todo, o propio elemento normalmente sería claramente identificable a pesar da variación da súa forma. Como indicamos anteriormente, polo menos, os límites do territorio ocupado polos antigos falantes de ibérico poderían delimitarse observando a distribución deste elemento, e isto podería ser de grande importancia para os arqueólogos e os lingüistas que interpretan a prehistoria.

A Área Lingüística e Cultural Celta na Península Ibérica Prerromana

Volvamos de novo ó mapa de topónimos antigos da Península Ibérica, pero esta vez dirixiremos a atención ós topónimos celtas (da Península Ibérica), e non ós topónimos ibéricos. Na figura 1, que reproduce o mapa que aparece en Alberro e Jordán Cólera (2008) e que está baseado na investigación de J. Untermann publicada orixinalmente en 1961, vemos a distribución dos topónimos do período romano que terminan co elemento *-briga*, que delimita moi claramente a área do asentamento celta.

Nesa área, que abrangue principalmente o occidente, o norte e o centro do que hoxe é España, atopamos polo menos 30 topónimos que terminan en *-briga*. Estes nomes contrastan coa zona que mencionamos anteriormente, caracterizada por variantes dos elementos *ilti-* / *iltu-*, que parece delinear a zona na que se estableceron os falantes de ibérico. Unha fronteira lingüística moi clara parece dividir as dúas áreas, xa que non vemos ningún sinal de áreas lingüísticas mixtas próximas á fronteira. Isto suxire unha división cultural estable entre as dúas áreas lingüísticas.

Figura 1. Distribución de topónimos cos elementos *-briga* e *ilti-*. (De Untermann, 1963, como se mostra en Alberro e Jordán Cólera (2008), p. 188).

Os romanos fixéronnos un gran favor ó conservar os nomes indíxenas das vilas e cidades celtas, o que hoxe nos permite ver claramente o alcance do asentamento celta na Península Ibérica, polo menos, na época da conquista romana da Península. É posible que algunhas das vilas e cidades non tivesen orixinalmente o sufixo *-briga* como parte do topónimo, pero a versión romana oficial con ese sufixo funciona de forma útil como etiqueta étnica, o que nos permite ver cunha simple ollada a extensión da zona controlada polos pobos celtas na véspera da conquista romana.

O elemento *-briga* denota un lugar alto, que normalmente funciona como un lugar de asentamento onde tanto as persoas como o gando estarían a salvo dunha incursión por sorpresa dun inimigo. Este lugar de asentamento, cunha ampla vista da zona circundante, sería moi importante para un pobo moi dependente do pastoreo para o seu sustento.

Como nos informa Jordán Cólera, o sufixo ten tres tipos principais. O tipo máis arcaico, que mostra a súa clara orixe indo-europea, ten a forma nominativa **-brig-s* e a forma xenitiva **-brig-os*, co radical substantivo terminando cunha consonante velar. Este tipo atópase na zona celtibérica (na meseta) e na zona celta do suroeste.

O segundo tipo ten a forma nominativa **-bri-s* e a forma xenitiva **-bri-os*. Teñamos en conta a perda do *-g-* no final do radical debido á lenición. Este tipo atópase «sobre todo

no cuadrante noroeste e especialmente en Galicia»⁵. Este tipo, co radical reducido *-bri-*, é de especial interese para nós porque é a variante que atopamos nas linguas gaélicas de Irlanda e Escocia, e que tamén encontramos en Gales xunto coa variante *-bre*⁶. Posteriormente analizaremos este punto máis detalladamente.

O terceiro tipo ten o sufixo nominativo *-briga*. Esta é a versión latinizada do topónimo e parece ser unha forma bastante estandarizada. Posteriormente, esta forma tamén perdeu a súa consonante velar a través da lenición, dando a forma *-bria*.

Centrándonos agora no significado do elemento *-briga* e volvendo ó gaélico irlandés moderno, atopamos a forma moderna *brí* tratada como dous homónimos distintos. O primeiro, no sentido máis amplamente utilizado na fala actual, denota conceptos como forza ou vigor e pode estar relacionado coa palabra galegoportuguesa e castelá *brío*. O segundo non se usa activamente hoxe en día, pero atópase en moitos topónimos irlandeses. O seu significado é o de «cuiña» ou «outeiro».

Art Ó Maolfabhail, antigo oficial de topónimos na rama de toponimia do Ordinance Survey of Ireland, sinala que no glosario irlandés do século IX de Cormac Mac Cuilleanáin, a palabra *brí* defínese como un *tulach*, unha palabra que sería definida hoxe como un «outeiro baixo, cuiña, lomba».⁷

Sinala que aínda que os topónimos co elemento *brí* están estendidos en Gales e na Europa continental, está ausente na toponimia da provincia do Ulster ou Irlanda do Norte, en Escocia e na Illa de Man. Cre que isto podería ser significativo.

Nótese finalmente que a palabra *brí* empregada en Irlanda, é idéntica á forma radical *-bri-* usada no noroeste da Península Ibérica, especialmente en Galicia. Como xa dixen nos artigos anteriores do *Anuario Brigantino*, cómpre salientar a semellanza nas pautas de lenición que operaron ó longo dos séculos nas linguas gaélicas por unha banda e nas linguas ibero-romances pola outra, pero como vemos no caso das proto-formas **-brig-s* e **-brig-os*, o fenómeno da lenición parece unir dun xeito máis especial a Galicia e as zonas de fala gaélica do norte.

Ó Maolfabhail dá unha longa lista de topónimos *-briga* que se ven reflectidos nos topónimos locais na Península Ibérica hoxe, incluíndo Segorbe, Barallobre, Sillobre, Boebre, Callobre, Lubre, Bañobre, Lestrobe, Ombre, O Grove, Monte Xiabre «e moitos outros, a maioría deles en Galicia».⁸

Interpretar o Feitío da Área Celta na Península Ibérica

Se volvemos examinar o mapa de Alberro e Jordán Cólera (2008), centrándonos máis de cerca na forma da área que se atopa dentro do límite dos topónimos *-briga*, observamos que a área parece formar un enorme triángulo. O Océano Atlántico forma dous lados do triángulo, cun lado do triángulo orientado cara ó océano, ó oeste, e o outro cara ó océano, ó norte.

No lado cara á terra, o que sería o terceiro lado recto dun triángulo invertido, é en realidade unha liña curva que vai desde o oeste do País Vasco, no norte, ata a zona de Huelva, no suroeste. Esta liña está deformada por unha enorme protuberancia cara ó leste, que parece representar un forte empuxe dos celtiberos cara ó leste, nalgún momento do pasado, para introducirse no territorio ibérico.

Desde unha perspectiva moderna, esta zona celta parece representar unha rexión en gran parte costeira, marcada por outeiros e montañas e caracterizada por precipitacións relativamente fortes. A área celtibérica, porén, está situada na Meseta, cun clima e topografía distintos, e os arqueólogos e lingüistas atribúenlle desde hai moito tempo unha cultura

distinta adecuada á meseta e unha lingua celta claramente arcaica. Nótese que ámbalas dúas áreas son moi axeitadas para o pastoreo, unha actividade que desde hai moito caracteriza os pobos celtas.

Tartesos – a Esquina Suroeste do «Triángulo Celta»

Se volvemos a nosa atención agora ó punto sur do triángulo, no suroeste da Península Ibérica, observamos que nel se inclúe a lendaria cidade de Tartesos, coñecida polos escritores do Antigo Testamento dos hebreos como Tarshish.

A cidade de Tartesos era ben coñecida por tódolos pobos da rexión mediterránea desde, polo menos, 600 anos antes da era cristiá. Polos xeógrafos da época romana, sabemos que a zona circundante estaba habitada por tribos que falaban linguas celtas. Agora, como resultado da investigación exhaustiva de «numerosos e destacados expertos paleohispánicos», sabemos que os propios habitantes de Tartesos falaban unha lingua celta.⁹

Ademais, a propia lingua é unha forma relativamente arcaica da lingua celta escrita nun texto baseado nunha ortografía semítica occidental probablemente introducida polos comerciantes fenicios. Os textos datan dos «séculos VII - V a. C., cun probable comezo no VIII». De feito, «unha estela tartesa foi datada con seguridade de 650-625 a. C.» e foi escrita nunha forma madura da letra representando un período tardío cando a escrita se estendera dunha elite relativamente minoritaria a un público moito máis amplo.¹⁰

Dito doutro xeito, para o século VII a. C., o tarteso era unha lingua celta arcaica escrita nunha letra semítica occidental que fora adaptado para o seu uso cunha lingua celta que xa tiña unha historia de uso local tras dela.

Pero o tarteso non estaba só dentro desa zona celta. Ó norte, os celtiberos da Meseta falaban unha lingua celta que tamén era arcaica e que está claro que non descendía da lingua gala. Isto deixouno claro o descubrimento do longo texto en celtibero de Botorrita en 1970.¹¹

Ó oeste do tarteso había outro idioma arcaico, o lusitano, que era unha lingua indoeuropea, sen dúbida, pero que non era necesariamente celta. Noutras palabras, a linguaxe podería estar relacionada cun antepasado lingüístico do celta pero sen pertencer ó grupo de linguas celtas.

No centro do debate está a palabra lusitana *porcom*, a forma acusativa da palabra «porco». Non obstante, unha innovación clave que marca as linguas celtas ás linguas irmás da familia indoeuropea é a perda da consoante indo-europea **p*. Dado que o lusitano ten *porcom* no lugar do **orcom* esperado, é isto un sinal de que a lingua lusitana era unha lingua indo-europea conservadora occidental, representando o escenario inmediatamente anterior a que as linguas indo-europeas do suroeste evolucionasen ás linguas celtas? Ou foron os textos cruciais, escritos nunha letra latina durante o período romano, simplemente incorporando préstamos léxicos latinos á súa lingua? O debate continúa.¹²

O que si sabemos sobre estas linguas do centro e do suroeste da Península Ibérica é que son todas linguas celtas arcaicas¹³ que non teñen ningunha relación especial co galo. Que todas sexan linguas tan arcaicas e que sexan independentes non só das linguas celtas continentais máis aló dos Pireneos, senón tamén unhas das outras, fai xurdir a cuestión da súa antigüidade na Península Ibérica. Canto tempo estiveron na Península Ibérica eles e mailos seus antepasados lingüísticos? Podían estar as súas orixes no inicio da Idade do Bronce na Europa occidental?

Para resumir, polo momento, a nosa exploración do «triángulo celta» da Península Ibérica, vemos que tanto o centro como a punta do extremo suroeste deste triángulo

conteñen linguas celtas moi arcaicas, e aínda mellor, podemos ler os textos de Tartesos que datan de ata oito séculos antes da era cristiá.

Pero Tartesos e a zona circundante eran unha área relativamente sofisticada do mundo celta. Tartesos estaba en estreito contacto con fenicios e gregos desde, polo menos, oito séculos antes da era cristiá. Procesaba unha variedade de minerais metálicos, proporcionándollos á comunidade de comercio fenicio en Gadir.¹⁴ A cambio, recibía ricos artigos de troco tanto dos fenicios como dos gregos. Como mencionei anteriormente, é a través deste comercio cos orientais que os tartesos derivaron a súa ortografía semítica occidental, que adaptaron á fonoloxía da súa propia lingua celta.

Esta interacción entre os pobos celtas e os seus veciños mediterráneos foi bastante intensa durante este período, pero os comerciantes do Mediterráneo permaneceron nos seus postos comerciais nas costas, cos seus veciños celtas controlando o continente e subministrando as materias primas a través das redes comerciais desde o interior. Sabemos da vasta riqueza mineral da Península Ibérica revelada durante o período romano - especialmente en minerais metálicos como ouro, prata, estaño, bronce e ferro - pero como sinala Cunliffe (2001), a actividade mineira e quizais as redes comerciais poderían estenderse polo menos ata a Idade do Bronce.¹⁵

Posteriormente, os pobos celtas do interior da Península Ibérica serían levados directamente ás órbitas dos imperios mediterráneos en expansión, o cartaxinés e o romano. Este tipo de interacción complexa entre o mundo «bárbaro» e o mundo «civilizado» foi explorado con gran detalle na obra de James C. Scott¹⁶, e a nosa comprensión do que ocorreu ós pobos celtas de España no transcurso dos últimos séculos derradeiros anteriores á era cristiá, pode beneficiarse moito das súas ideas.

Cantabria – a Esquina Nordeste do «Triángulo Celta»

Se diriximos a vista cara á esquina nordés do «triángulo celta», encontramos unha paisaxe cultural completamente diferente. Esta é unha zona que parece estar máis lonxe das sofisticadas culturas da conca do Mediterráneo. Aquí atopamos os celtas presentados a través da imaxe estereotipada que os escritores clásicos de Grecia e Roma fixeron tan popular - unha xente primitiva, bélica e ferozmente independente que vive nun territorio montañoso, cun forte énfase no pastoreo como modo de vida.

Por suposto, como nos recordaría James C. Scott, como no caso de calquera xente que vive nun territorio tan montañoso, cun clima e con solos menos favorables para a agricultura, non sería de estrañar que os seus rabaños fosen de grande importancia para eles. E se tes rabaños, debes protexelos ben. Un roubo de gando do teu rabaño realizado con éxito por un veciño podería eliminar de maneira eficaz o teu medio de subsistencia. Non é de estrañar que os pobos pastorais de todo o mundo desenvolvesen a reputación de ser vixilantes e belixerantes no relacionado coa defensa dos seus territorios.

En 1971, vivín durante un ano entre os Kipsigis - un pobo pastor non bantú das montañas do oeste de Kenia. Os Kipsigis faláronme da batalla de Mogori, que tivo lugar a finais do século XIX. Unha banda de guerreiros Kipsigis novos fora roubar gando ó territorio dos Kisii na súa fronteira occidental, pero os Kisii sorprendéranos e asasináranos.

Como resultado, foi aniquilada toda unha xeración de mozos Kipsigis, e mozas Kipsigis tiveron que ocupar o posto dos mozos como guerreiras, gardando a fronteira occidental do territorio dos Kipsigis ata que unha nova xeración de guerreiros puidese ocupar o lugar dos guerreiros masacrados. O caso era que o gando tiña que ser protexido a toda costa, e este

Figura 2. O grupo de comercio de Vilavella-Atios da Idade do Bronce. En Galicia e no norte de Portugal atopáronse evidencias físicas do amplo comercio con Gran Bretaña, Irlanda e Armórica. (De Koch e Cunliffe (2013), p. 119).

xeito de pensar é característico de tódolos pobos pastores en relación ós seus rabaños.¹⁷

Por tanto, podemos comprender o comportamento bélico dos cántabros. Resulta que chamaron a atención dos romanos a través dos seus ataques ós seus veciños celtibéricos das chairas do sur. Naquel momento, os celtiberos estaban baixo protección romana, pero os celtiberos tamén eran coñecidos polos roubos de gando, e é probable que os cántabros pensasen que só se estaban vingando dos roubos celtiberos do pasado. O roubo endémico é un modo de vida entre os pobos pastores e os roubos de gando poden racionalizarse dicindo que só están recuperando o gando roubado anteriormente ós seus antepasados.

En calquera caso, a ira da administración romana suscitou a destrución dos cántabros, pero a vitoria romana tivo un alto custo para ámbalas dúas partes. Así e todo, como resultado, temos outro valioso retrato dun pobo celta por escritores clásicos - especialmente Estrabón - que poden axudarnos a comprender o modo de vida seguido polos pobos celtas en zonas distantes do mundo mediterráneo. Nos relatos clásicos dos cántabros, citados a fondo e discutidos detidamente por González Echegaray¹⁸, obtemos unha profunda percepción do ethos dos pastores celtas. Posteriormente, volveremos a esta cuestión.

Non obstante, desde o punto de vista da toponimia, chama a atención un dos parágrafos da obra de González Echegaray. O autor cita máis de media ducia de topónimos no territorio cántabro que indican un substrato vasco, por exemplo, Selaya (= vasco *zelai* «campo»), Ibio (= vasco *ibai* «río»), Iseca (= vasco *izai* «abeto») «), etc.¹⁹

A min, isto súxíreme un movemento dos cántabros celtas cara ó leste, ó territorio vasco, nalgún momento do pasado.

Este empuxe cara ó leste, xunto co notable crecemento no lado oriental do «triángulo celta» observado anteriormente, onde os celtiberos da meseta, aparentemente, empuxaron cara ó leste entrando no territorio ibero, parece apoiar a tese da escola de pensamento «Celtic from the West», segundo a cal a expansión orixinal dos pobos celtas na Península Ibérica foi unha expansión desde a costa oeste dos celtas que chegaran anteriormente a través dunha ruta marítima desde o leste Mediterráneo.²⁰ Certamente, nada do que vimos ata agora suxire un movemento a través dos Pireneos desde a Galia.

Galicia – a Esquina Noroeste do «Triángulo Celta»

Na terceira esquina do «triángulo celta» atopamos Galicia, proxectándose cara ó Océano Atlántico. Así como Tartesos estaba ben situado para participar no comercio do Mediterráneo, tamén Galicia estaba perfectamente situada para participar no comercio atlántico cos seus veciños do norte, Irlanda, Gran Bretaña, Armórica e a Galia occidental, así como cos pobos veciños ó longo da costa norte da Península Ibérica. Como vemos na figura 2, Galicia estivo en contacto co mundo celta máis amplo cara ó norte, polo menos ata a primeira idade do bronce, e ese contacto persistiu a partir dese período.

Ademais das conexións comerciais marítimas, houbo rutas terrestres cara a Tartesos, Gadir e outros portos comerciais na costa sur da Península Ibérica a través da «Vía da Prata», ó sueste de Galicia, para que os minerais extraídos no norte puidesen chegar o sur por terra ou por mar. Por suposto, toda esta actividade extractiva acadou o seu punto máximo no período da dominación romana, pero todo indica que esta actividade ten a súa orixe na primeira idade do bronce.

Se nos fixamos máis atentamente o mapa dos asentamentos de Galicia na época romana, observamos o asentamento urbano de Flavium Brigantium, onde os romanos construíron un importante faro. A cidade é coñecida hoxe como A Coruña, pero foi coñecida polos irlandeses da época de Geoffrey Keating, a comezos do século XVII, como *An Chruinne*²¹ («O círculo», presuntamente debido á forma da baía ó pé do Monte de San Pedro).

Segundo Keating, a torre romana foi construída no lugar de *Tor Bhreoghain* («A Torre de Breoghan»), a lendaria torre desde a que se di que Breoghan viu Irlanda. Segundo a tradición irlandesa, foi este o punto do que os milesios saíron a conquistar Irlanda no inicio do século do bronce.

Se examinamos máis atentamente o nome de lugar indígena romanizado como *Brigantium*, descubrimos que a súa antiga forma celta sería *Brigantion*, e que o seu significado é «terreo alto»²². Isto non describe ben o sitio do faro romano, pero certamente describe o imponente Monte de San Pedro de Visma, que protexe a baía no seu lado sur, ten unha vista dominante sobre o océano, tanto ó norte como ó sur, e está cuberto de emprazamentos de artillería. Este sería o lugar ideal para construír un castro na Idade do bronce ou na Idade do Ferro para protexer o porto máis próximo de tódolos invasores que se aproximasen do mar.

O Desenvolvemento da «Cultura Castrexa»

Como vimos na figura 2, Galicia estivo comerciando cos seus veciños celtas do norte desde a primeira idade do bronce. Parece que este comercio de longo alcance tivo lugar nun contexto de relativa estabilidade social a longo prazo en todo o mundo da Idade do Bronce, onde as elites armadas con escasas armas de bronce e monopolizando a riqueza local, gobernaban as sociedades agrarias ou pastorís dirixidas por dinastías de reis ou raíñas sagrados e mantiveron relacións comerciais a grandes distancias con sociedades semellantes. Os arqueólogos están de acordo en que este período, que parece mostrar pouca perturbación social, reflicte a idea grega dunha «idade de ouro» anterior, recordada nos mitos e nas lendas.

Este período relativamente tranquilo, que reflectía a relativa estabilidade do período neolítico anterior, chegou a un final relativamente abrupto a finais da Idade do Bronce ó redor do 1200 a. C. en toda a conca do Mediterráneo. No suroeste da Península Ibérica, isto provocou a explosión da actividade comercial fenicia e grega entre os pobos celtas

locais a mediados do seguinte milenio e o crecemento de Tartesos e Gadir como centros comerciais, integrando os pobos celtas na rede comercial do Mediterráneo.

En contraste, mentres que o comercio no sur e no leste da Península Ibérica xiraba cara ó comercio cos fenicios e cos gregos, no noroeste da Península Ibérica, especialmente en Galicia, desenvolveuse un forte rexionalismo celta relativamente illado do mundo mediterráneo. Este rexionalismo foi exemplificado polo crecemento dunha moi característica «cultura castrexa», que desenvolveu fortes características locais aínda que permaneceu en contacto con culturas celtas similares ó norte e ó leste. Durante este período, xurdiron no noroeste da Península Ibérica miles de castros. A extensión de área dos castros móstrase na Figura 3.

Como explica Barry Cunliffe:

Este longo período de tempo pódese dividir en tres grandes fases. A primeira, desde c. 1000 - c. 500 a. C., cobre o final do período de contacto marítimo xeneralizado, reflectido polo extenso intercambio de bronce, ata o desenvolvemento de relacións comerciais cos portos fenicios e púnicos do sur. A segunda fase, desde c. 500 - c.140 a. C., é un momento de intenso desenvolvemento rexional no que xorde a tan característica cultura local, absorbindo ideas que seguen chegando do sur púnico por mar e da cultura celtibera ó leste, aínda que mantendo un forte carácter rexional.²³

O terceiro período é o período da absorción deste mundo celta na órbita romana. Como di Cunliffe:

A terceira fase comeza coas expedicións militares romanas de Decimus Brutus, que fixo campaña pola parte sur da rexión en 138 - 136 a. C.²⁴ Isto veu seguido polas expedicións máis amplas de Xullo César no 61-59 a. C., durante as cales penetrou en Galicia e capturou a poboación nativa de Brigantium (A Coruña). A conquista do noroeste foi finalmente completada por Augusto e os seus xenerais nas chamadas guerras cantábricas do 29 ó 19 a. C.²⁵

Volvendo agora á cultura castrexa no seu punto álxido, vemos que era basicamente unha sociedade pastoril como a dos cántabros, pero parece que foi máis rica materialmente, quizais debido á súa posición clave no comercio atlántico desde o inicio da Idade do Bronce. O seu acceso a fontes de metais preciosos tamén sería de grande importancia.

Parece que esta riqueza deu lugar a unha estratificación social distinta:

En Galicia estivo en funcionamento un sistema de elite guerreira e, evidentemente, ocorreu unha agrupación da poboación, converténdose algúns dos castros máis grandes en asentamentos considerables formados por varias familias que vivían moi preto unhas das outras. Noutras partes da rexión atlántica, con excepción da agrupación limitada que se desenvolveu en Orkney no primeiro século a. C. ou no século I d. C., non hai evidencia de grandes asentamentos nin hai indicación algunha de elites guerreiras.²⁶

Os contactos a longa distancia co norte están exemplificados pola distribución de fíbulas atopadas no noroeste da Península Ibérica e en Aquitania, por unha banda, e no suroeste de Gran Bretaña, pola outra. Cunliffe pensa que «o descubrimento de fíbulas como estas en lugares distantes invita á suxestión de que os intercambios puidesen implicar a noivas»²⁷.

Dado que parece que os celtas chegaron ó comezo da Idade do Bronce, ¿de onde viñeron e que impacto xenético tiveron sobre a poboación que xa vivía na Península? E de onde viñeron orixinalmente os habitantes indíxenas? E, finalmente, que relación xenética teñen estes pobos cos habitantes actuais da Península Ibérica?

As investigacións xenéticas recentes teñen moito que ofrecer, especialmente ó comparar grupos de poboacións humanas actuais con poboacións fantasmas que habitaban os sitios culturais explorados por arqueólogos e lingüistas. Estas investigacións están proporcionando respostas tentativas a cuestións clave que, durante moito tempo desconcertaron ós arqueólogos, por exemplo, chegaron a Gran Bretaña e Irlanda os grupos de lingua celta desde o sur da Europa central ou desde a Península Ibérica?

Stephen Oppenheimer foi particularmente emprendedor no uso de datos xenéticos procedentes de poboacións vivas. Explica así a súa metodoloxía:

A filoxenia xenética céntrase no seguimento dos movementos de liñaxes específicas desde as supostas poboacións de orixe ata as poboacións obxectivo, identificando e datando ós haplotipos fundadores e os seus derivados, estes últimos [de] agrupacións de liñaxes fundadoras cunha nova variación única na poboación obxectivo.²⁹

Continúa:

A data de chegada de cada nova agrupación pódese estimar a partir da súa diversidade mutacional derivada. A filoxeografía é moito máis poderosa cando se utilizan loci non recombinantes (como o ADN mitocondrial ou o cromosoma Y), xa que se poden reconstruír árbores detalladas definidas por mutacións, e as ramas derivadas poden rastrexarse cun sorprendente detalle xeográfico.³⁰

Como se mostra en Duran (2014), empregando esta metodoloxía, Oppenheimer puido conectar Gales e Irlanda (a través de Galicia) cos Balcáns occidentais e con Albania como un epicentro xenético.³¹ Así, observando de cerca a distribución de dous haplotipos e relacionando os datos xenéticos cos datos arqueolóxicos, xorde a seguinte imaxe:

A distribución do haplotipo E3b1 parece seguir unha ruta terrestre, dirixíndose directamente desde Albania sobre os Alpes e a través da Francia máis setentrional ata un «punto quente» xenético na mina de cobre Great Ormes Head no norte de Gales.

A distribución do outro haplotipo, J2-M12, segue en gran parte unha ruta marítima cara ó oeste a través do Mediterráneo a dous «puntos quentes» xenéticos na Península Ibérica: Galicia e sueste de España, na zona dos iberos.³²

Resumindo os datos xenéticos e arqueolóxicos, Oppenheimer suxire que «... tales rutas paralelas separadas cara a Gran Bretaña e Irlanda poderían ser a base das diferenzas sistemáticas de son entre as ramas das linguas goidélicas e britónicas».³³

A información derivada da observación coidadosa da distribución destes haplotipos deunos unha confirmación da hipótese «Celtic from the West» («celta do oeste») e unha imaxe clara dos distintos movementos de falantes de linguas celtas temperás cara a Gales e a Galicia desde aproximadamente o mesmo lugar no oeste da Península Balcánica a comezos da Idade do Bronce.

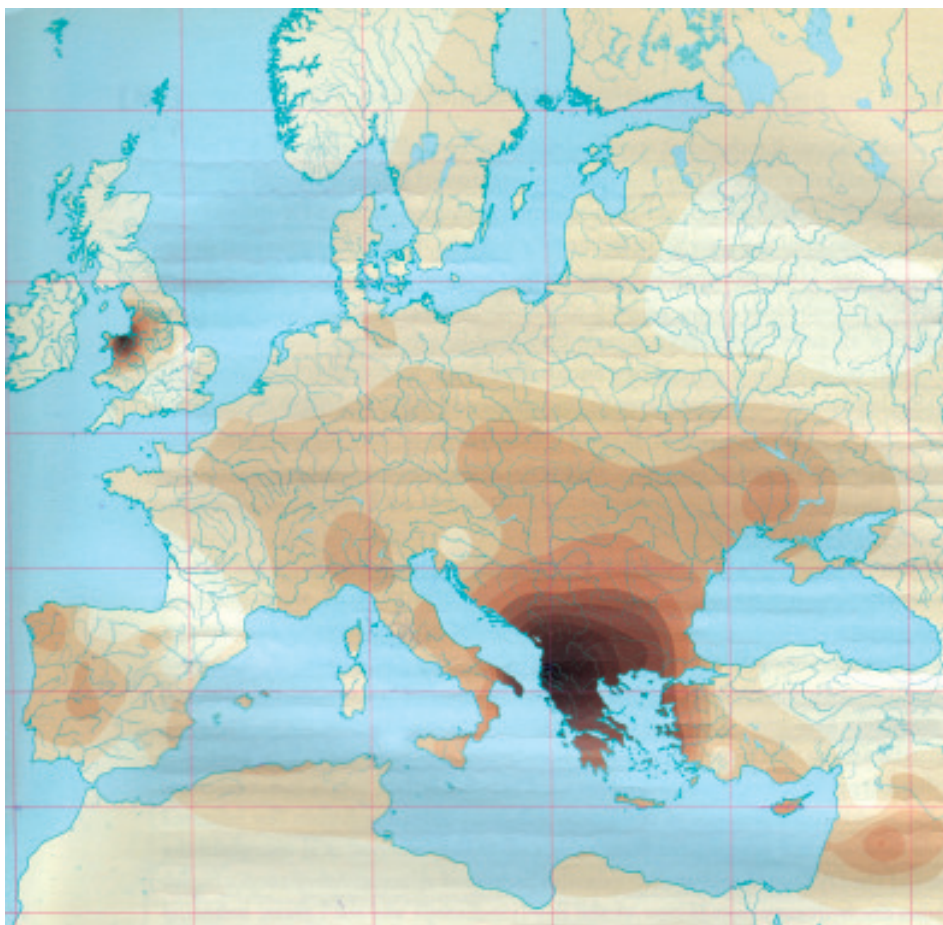

Figura 4. Distribución da frecuencia do haplogrupo xenético E3b1a2, que se expandiu desde os Balcáns (epicentro Albania) durante a primeira Idade do Bronce nos Balcáns. (De Cunliffe e Koch (2012), p. 142).

O grupo que tomou a ruta terrestre sería o antepasado dos falantes de linguas britónicas, e o grupo que tomou a ruta marítima sería o antepasado dos (falantes) de linguas goidélicas, chegando a Irlanda desde Galicia. Curiosamente, como se afirma en Duran (2014), as tradicións antigas dos galeses e dos irlandeses apoian os datos xenéticos, o que suxire a chegada dos dous grupos ó seu destino final a través de diferentes rutas.³⁴

As implicacións de tales datos xenéticos para resolver cuestións relativas á prehistoria son claras. Unha coidadosa toma de mostras xenéticas de poboacións vivas pode proporcionar información increíblemente exacta respecto dos movementos de poboacións antigas.

Evidencias do ADN Antigo

O desenvolvemento máis revolucionario no uso de datos xenéticos nos últimos anos é o uso de «ADN antigo» – ou *sexa*, o uso de datos xenéticos extraídos dos corpos de individuos que quizais morreron hai miles de anos.

Para os nosos propósitos, isto permítenos examinar o código xenético - o xenoma - de individuos que morreron na Península hai miles de anos e comparar estes datos xenéticos cos datos de individuos que hoxe viven na Península Ibérica para descubrir que relación xenética existe entre as poboacións antigas e as poboacións modernas da Península. Tamén podemos usar estes datos para determinar a relación xenética de grupos antigos identificados por exploracións arqueolóxicas con grupos similares doutros tempos e noutros lugares para ter unha idea máis clara dos movementos de poboación e da mestura de poboación a través do matrimonio.

Por exemplo, son as poboacións vivas da Península Ibérica a continuación da poboación do paleolítico ou do mesolítico na Península? Canta continuidade houbo? Foron substituídas as poboacións máis antigas por poboacións máis recentes? Como e ata que punto reflecten as poboacións vivas as poboacións máis antigas? Como se relacionaban entre eles xeneticamente estes antigos grupos?

David Reich e Carles Lalueza-Fox, ambos pioneiros nesta nova rama da ciencia, deixáronnos relatos fascinantes sobre o que fan eles e mailos seus colegas, así como as implicacións que esta investigación ten para a exploración da prehistoria.³⁵ Para os nosos propósitos, esta investigación mostrou que tódolos vestixios das poboacións paleolíticas da Península Ibérica desapareceron da poboación actual da rexión, e que as poboacións do Mesolítico foron substituídas en gran medida polos descendentes de agricultores neolíticos do Oriente Medio, que se movían cara ó oeste ó redor do 6.800 a. C. en diante.

Os agricultores neolíticos entraron na Europa occidental por dúas rutas principais: unha ruta seguiu o val do río Danubio desde o Mar Negro ata a súa fonte no centro de Europa, e a outra ruta seguiu a costa norte do Mediterráneo. Na Península Ibérica, como noutras partes de toda Europa, houbo poucos matrimonios mixtos entre a poboación agrícola neolítica e a poboación mesolítica de cazadores-colleiteiros de ollos azuis e de pel escura.³⁶

Só no norte de Europa, particularmente en Escandinavia, houbo unha gran mestura dos agricultores neolíticos coa poboación mesolítica, e estes matrimonios mixtos so tiveron lugar finalmente despois dun par de miles anos durante os cales ámbolos dous grupos viviron na mesma zona. Á fin e ó cabo, o norte de Europa tiña un clima duro e solos arxilosos pouco adecuados para a agricultura mediterránea, polo que a poboación de agricultores neolíticos pioneiros seguiu sendo escasa e nesa zona os bosques eran extensos. Nestas áreas, a poboación mesolítica puido continuar o seu modo de vida, ata que, co paso do tempo, ambas poboacións puideron coñecerse moito mellor e valorar mutuamente os seus servizos - pero isto tardou un par de mil anos en ocorrer.

Os Yamnaya no Norte de Europa

Así e todo, ó pouco de que esta nova síntese cultural tivese lugar no extremo norte de Europa, unha marea demográfica atravesou o norte de Europa desde as estepas do leste distante. Ó final do Neolítico, os descendentes dos pastores Yamnaya da estepa, cos seus cabalos, carros e rabaños de vacas, cabras e ovellas, movéronse rapidamente cara ó oeste a través da chaira do norte de Europa, levando ás escasas poboacións mesolíticas e neolíticas por diante deles.³⁷ A substitución da poboación foi tan completa que hoxe quizais o 90% da poboación actual de Irlanda sexa descendente de pastores das estepas rusas.³⁸

Probas procedentes de Gran Bretaña indican que o cambio puido ser moi abrupto. Nunha conferencia moi recente dada por David Reich en Seattle, Washington, en outubro de 2018, cita evidencias de que xeneticamente, as persoas enterradas en Gran Bretaña ó

Figura 5. Distribución da frecuencia do haplogrupo xenético J2-M12, que se expandiu desde os Balcáns (epicentro Albania) durante a primeira Idade do Bronce nos Balcáns. (De Cunliffe e Koch (2012), p. 139).

redor do 2500 a. C., cando se estaba a construír a última sección do monumento megalítico de Stonehenge, eran todas de orixe mediterránea. Cen anos despois, o 90% das persoas enterradas en Gran Bretaña tiñan xenos Yamnaya. Isto só puido ser o resultado dun movemento masivo de persoas do continente cara a Gran Bretaña.

O cambio xenético é tan impresionante que é difícil de aceptar, pero a evidencia é clara. A miña explicación consistiría en que varios factores converxeron para producir este cambio. Os pastores da estepa, igual ca outros pastores da estepa posteriores ata os tempos modernos, movíanse constantemente cos seus rabaños e non estaban atados a ningunha localidade. A chaira do norte de Europa, a partir de Polonia, non ofrecía barreiras topográficas como os Pireneos, os Cárpatos ou os Alpes.

Frearíanos os vastos bosques, pero se os pastores practicaban a agricultura de roza e queima, queimando áreas do bosque durante a estación seca e logo plantando algúns cultivos e deixando pacer os seus rabaños nos claros abertos no bosque, poderían avanzar rapidamente cara ó oeste ano tras ano. Por suposto, as terras despexadas anteriormente

polos agricultores locais simplemente poderían ser tomadas como pastos - en detrimento dos agricultores.

Un probable factor final da desaparición das poboacións anteriores do norte de Europa é mencionado por Reich e Lalueza-Fox - as pragas traídas polas pestes portadas polos seus animais domésticos. Ó observaren os desastrosos efectos sobre as poboacións nativas das Américas por microbios levados polos españois e os portugueses, ámbolos dous autores sinalan que as mostras de ADN antigas de Europa e das estepas revelan trazos de *Yersinia pestis*, a bacteria coñecida como a «peste negra» e como sinala Reich, «esta enfermidade era endémica na estepa»³⁹.

Os Yamnaya no Sur de Europa

No sur de Europa, exactamente ó mesmo tempo, atopamos cambios de poboación igualmente dramáticos, pero doutro tipo. Na súa charla en Seattle en outubro de 2018,⁴⁰ David Reich describe a chegada de pastores Yamnaya a España aproximadamente no ano 2500 a. C. Durante 300-500 anos, a poboación do neolítico mediterráneo e os pastores Yamnaya comparten a Península Ibérica. Entón comeza a mestura das dúas poboacións.

Despois do 2000 a. C., a poboación da Península Ibérica mostra un 60% de ascendencia de agricultores mediterráneos do neolítico e un 40% de ascendencia dos Yamnaya da estepa, pero existe unha tendencia concreta nesta mestura – o 100% dos cromosomas Y son Yamnaya e os cromosomas Y dos agricultores mediterráneos do neolítico desapareceron totalmente. Os temperáns agricultores europeos foron eliminados da poboación por medio da mestura.

Como puido ocorrer isto? Puido ocorrer mediante o acceso selectivo ás mulleres. Noutras palabras, parece que os pastores Yamnaya monopolizaron as mulleres da poboación xeración tras xeración. Esta é unha situación ben coñecida polos antropólogos, onde un grupo social dominante pode ter acceso preferente ou exclusivo ás mulleres novas dunha poboación.

Ademais, en sociedades de todo o mundo, as mulleres novas son tomadas como prisioneiras na guerra e logo usadas como escravas e / ou concubinas.⁴¹ De feito, na sociedade precristiá irlandesa, os dous elementos empregados como unidades de moeda ó calcular os pagamentos nos casos legais, eran mulleres⁴² e gando, e isto está ben reflectido na lei antiga irlandesa.

Non obstante, a historia do mundo mediterráneo occidental parece bastante complexa. Os pastores Yamnaya foron case certamente os inmigrantes que introduciron as linguas indoeuropeas en Europa, e as posicións das diversas ramas dos pobos indoeuropeos no momento da conquista romana de Europa apoian esa hipótese. Os alemáns serían a punta principal dos invasores Yamnaya na chaira do norte de Europa, mentres que os celtas serían a punta do sur, seguidos de cerca polos falantes de linguas itálicas.⁴³

En Duran (2014) tracei as diferentes rutas das dúas ramas principais dos celtas desde os Balcáns occidentais, cos antepasados dos celtas britónicos movéndose cara ó norte a través da Galia ata Britannia e os devanceiros dos celtas goidélicos desprazándose cara ó oeste de España, e de Galicia a Irlanda. E se a poboación da Península ibérica sufriu ás mans dos pastores Yamnaya, entón os celtas parecen ser os principais sospeitosos. Sen dúbida, a imaxe da elite guerreira galega altamente estratificada dada anteriormente parece presentar a imaxe dun grupo masculino dominante.

Así e todo, na zona do Mediterráneo occidental sobreviviron moitas linguas non indoeuropeas, por exemplo, o éuscaro, o ibérico e o etrusco. E mesmo cando as linguas

non sobreviviron, é posible que os invasores Yamnaya deixasen intacta a poboación, como no caso dos sardos, que teñen unha ascendencia máis ou menos pura de agricultores do Neolítico mediterráneo. De feito, demostrouse que, xeneticamente, os vascos están moi relacionados cos sardos. Está claro que hai que investigar moito máis.

De momento, podemos imaxinar que a densidade da poboación agrícola da conca mediterránea foi suficiente para asegurar a supervivencia da poboación e, en circunstancias favorables, a das linguas e culturas indíxenas. Nesas circunstancias, na cunca do Mediterráneo, os pastores Yamnaya, puideron actuar como un grupo dominante sobre unha sociedade agrícola, con acceso preferente ás mulleres, do mesmo xeito que os invasores celtas e xermánicos da zona mediterránea fixeron a miúdo nos tempos clásicos e posteriores ós romanos. Isto bastaría para asegurar a difusión de linguas indo-europeas entre os falantes de linguas non indoeuropeas.

Como se ve desde Irlanda

Despois de observarmos as prácticas sociais que puideron levar á «aristocracia guerreira»⁴⁴ altamente distintiva da cultura castrexa durante a posterior prehistoria de Galicia, e mailo feito de que os seus curmáns milesios en Irlanda, con escravas e gando como base da súa divisa comercial na antiga lei irlandesa, mostrasen unha forte tendencia a que poderosos grupos guerreiros monopolizasen as mulleres da sociedade - especialmente as mulleres collidas en incursións e en guerras, chego o momento de examinar máis de cerca as evidencias xenéticas de Irlanda.

No caso de Irlanda e de Escocia, temos unha oportunidade única de seguir as ramificacións das liñas xenéticas da poboación gaélica. Estas son, de feito, liñaxes masculinas marcadas por apelidos de liñaxe («nomes de clan»), e en certos casos, poden remontarse a preto de 1500 anos no rexistro escrito. Como sinalou Kenneth Nicholls nun relato fascinante sobre o que este corpus masivo de material xenealóxico pode dicirnos sobre a historia social de Irlanda desde a primeira historia rexistrada:

Os textos xenealóxicos irlandeses constitúen un corpo de material único en Europa tanto pola súa extensión cronolóxica - desde o século VII ata o século XVIII - como pola súa cantidade, tendo en conta a súa data e as perdas que sufriu.⁴⁵

Ó examinarmos esta masa de datos, podemos aprender moito sobre «quen se estivo deitando con quen» - xa sexa dentro dos límites do matrimonio como fóra deles, pero lembremos que aquí nos imos centrar nas actividades das liñaxes («clans») - e non nas actividades dos individuos.

En primeiro lugar, porén, permítanme explicar como funcionan os apelidos de liñaxe irlandeses. O meu apelido, herdado de meu pai, é *Ó Dioráin*, e significa «o neto de Diorán». Meu pai herdou ese apelido de seu pai, igual que el o herdou de seu pai, e así sucesivamente ata a prehistoria. Ese é o apelido da miña liñaxe masculina.

Miña nai pertencía a outra liñaxe masculina: *Mac Tiarnáin* («o fillo de *Tiarnán*»). A súa nai pertencía a outro liñaxe masculina: *Mac Muirí* («o fillo de Muiríoch»), e a nai de meu pai pertencía a outra liñaxe masculina: *Ó Ceallaigh* («o neto de *Ceallach*»).

Teñamos en conta que recordamos o lado da familia das nosas nais, pero rastreamos a súa orixe no tempo a través das liñaxes masculinas ás que pertencen. Esta é a marca dunha sociedade dominada polos homes, onde todos, homes ou mulleres, encontran a súa

identidade a través dos seus vencellos con liñaxes masculinas, xa sexa pola banda do pai ou pola da nai. Máis adiante, exploraremos o que implica todo isto.

É por iso que gaeles, tanto en Irlanda como en Escocia, normalmente teñen apelidos que comezan por «*Mac*» ou por «*Ó*», que significan «fillo» (*mac*) ou «neto» (*ua*). Estes apelidos evocan ó antepasado masculino que fundou a liñaxe. En case ningún caso non teríamos idea de quen era este antepasado - podería estar perdido nas néboas da prehistoria, pero sabemos que, dalgún xeito, estamos relacionados xeneticamente con tódolos outros gaélicos que levan ese apelido. Clasificar esta maraña de apelidos e as redes de parentesco era a tarefa dos tradicionais xenealoxistas irlandeses de tempo inmemorial.

Ás veces atopamos nomes como *Mac Gabhann*, que non denotan un antepasado. *Mac Gabhann* significa «fillo do ferreiro» (*gabha*). Nese caso, o antepasado sen nome era un practicante dunha arte apreciada e temido por posibles poderes sobrenaturais tanto na sociedade celta como na xermánica. O apelido da liñaxe xeraba respecto, fosen cales fosen as súas orixes.⁴⁶

Por outra banda, un apelido inglés como «Baker», como no nome de «*John Baker*», pareceríalle gracioso a un Gael dos tempos pasados, xa que unha persoa con ese apelido non estaría asociada a ningunha outra liñaxe, con vencellos con liñaxes similares remontándose ó inicio da historia. Significaría simplemente que tiña o oficio de panadeiro ou que un dos seus antepasados masculinos fora panadeiro e que lles pasara o apelido ós seus descendentes. Na sociedade gaélica, unha persoa así non sabería quen eran realmente os seus antepasados. Non tería lugar nun mundo de liñaxes masculinas. O seu apelido sería simplemente unha etiqueta de identificación.⁴⁷

Os grupos destes apelidos de liñaxes masculinas - polo menos nos séculos pasados - estaban fortemente vencellados a certas áreas de Irlanda, mostrando a forte natureza «tribal» da sociedade irlandesa no pasado, enraizada nunha paisaxe que reflicte un profundo pasado prehistórico. No meu propio caso, os apelidos da liñaxe masculina *Ó Dioráin* e *Ó Ceallaigh* vencéllanme á paisaxe das illas máis grandes do arquipélago Aran, mentres que os apelidos *Mac Tiarnáin* e *Mac Muirí* conéctenme á montañosa rexión do norte de Leitrim. Os dous lugares forman parte da miña herdanza como Gael.

Apelidos Gaélicos, Liñaxes Masculinas e Xenética

Un estudo recente baseado no banco de cromosomas irlandeses Y dá un exemplo interesante de como se poden relacionar os apelidos gaélicos ó uso de datos xenéticos a gran escala para explorar a prehistoria. Este estudo «revelou unha extraordinaria preponderancia dun cromosoma Y (e os seus parentes próximos), que se chamou haplotipo modal irlandés ou IMH». (Cf. Figura 6)

Aproximadamente o 8% dos homes irlandeses tiñan un dos grupos IMH de cromosomas Y. Ademais, o IMH mostrou unha impresionante especificidade xeográfica coa zona do noroeste da illa... onde máis de 1/5 homes levaban o cromosoma Y. Usando o número observado de cambios mutacionais entre o grupo IMH dos cromosomas Y e certo coñecemento da taxa de mutación, foi posible datar o antepasado deste grupo ata 1.700 anos antes do presente aproximadamente. As datas e a xeografía coincidiron co putativo fundador da dinastía Uí Néill, o caudillo militar Níall Noígíallach «Niall dos Nove reféns», ...que presuntamente viviu no século V d. C.

Para analizar a asociación circunstancial e demostrar unha conexión entre o fundador de IMI e o fundador dos Uí Néill, foron cruciais os apelidos modernos, xa que poden remontarse ós

reinos tribais ás veces prehistóricos e ós seus supostos fundadores... Descubriuse que o IMH foro enriquecido de maneira significativa en homes con apelidos xenealóxicos ligados ós Uí Néill [«descendentes de Níall»] en comparación con homes cuxos apelidos non o estaban...⁴⁸

Observemos agora a conexión con «acceso preferente ás mulleres»:

Isto suxire, á súa vez, que o maior reino da Irlanda medieval primitiva estaba, en realidade, unido por cantidades importantes de parentesco patrilineal. A notable frecuencia do IMH é consistente coa práctica da polixinia cun estreito vínculo entre o poder e a prodigalidade. Polo contrario, un estudo posterior pero similar da Eoghanachta [unha poderosa dinastía de Irlanda do Sur] proporcionou poucas evidencias de parentesco paterno..., suxerindo, á súa vez, fortes diferenzas socioculturais entre as distintas partes da illa nese momento.⁴⁹

Teñamos en conta aquí que o poder dos homes sobre as mulleres e os seus efectos sobre a herdanza xenética dunha poboación pode diferir fortemente de rexión a rexión mesmo dentro dunha sociedade patrilineal da Idade do Ferro que é fortemente pastoril.

Rememorando a Península Ibérica dos séculos posteriores á intrusión dos Yamnaya (celtas) e deixando a un lado as poboacións non celtas polo momento, é razoable preguntar se o impacto xenético dos intrusos Yamnaya (celtas) foi igual en tódalas zonas celtas. Noutras palabras, foron eliminados os machos agricultores do neolítico mediterráneo igualmente en tódolos distantes recunchos do «triángulo celta» — Tartessos, Cantabria e Galicia? Sospeito que, igual que en Irlanda, a situación social puido ser bastante diferente nas distintas áreas. No futuro, datos xenéticos máis detallados de toda a Península Ibérica poden axudar a responder a pregunta.

Máis sobre o «Acceso Preferente ás Mulleres» en Irlanda

Kenneth Nicholls ten algunhas perspectivas moi especiais sobre as presións sociais que operan nunha sociedade patrilineal como a Irlanda ou a Escocia gaélicas. Falando de tempos máis recentes en Irlanda, observa:

... [Nunha sociedade] onde opera un sistema de polixinia recoñecido ou, como na Irlanda gaélica, unha regra inclusiva de lexitimidade que garante que os que nacen fóra do matrimonio recoñecido poden esperar, de tódolos xeitos, compartir o estado e as vantaxes sociais dos seus pais, unha muller optimiza a oportunidade para os seus fillos ó teren como pai,

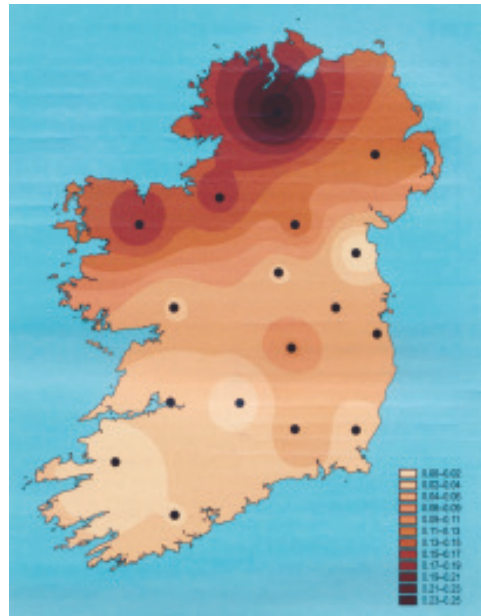

Figura 6. Plano acoutado que mostra a frecuencia xeográfica do Haplótipo Modal Irlandés (HMI) e cromosomas Y estreitamente relacionados. (De Cunliffe e Koch (2012), p. 115).

tanto dentro como fóra dun matrimonio formal, un membro dunha liñaxe dominante..., que así tenden a aumentar en número a expensas das liñaxes de sangue subordinadas.⁵⁰

Aquí vemos o poder das liñaxes masculinas dominantes para expandirse de maneira importante ó longo do tempo nunha sociedade dominada polos homes a través do desexo dunha nai de proporcionar un futuro mellor para os seus fillos. Esta presión social aínda existía na Irlanda do século XIX:

... En Connacht, onde unha proporción considerable de nobres nativos conseguiu sobrevivir ás expropiacións do século XVII, seguiu sendo forte a tradición de xerar un gran número de fillos ilexítimos.⁵¹

Volvendo á perspectiva das nais:

Esta consideración, de optimizar as vantaxes para os nenos, estaba na raíz do estraño costume irlandés de «nomear» ós nenos, segundo a cal, as mulleres, moitas veces nos seus propios leitos de morte, facían constar como pais dos seus fillos outros homes que non eran os seus maridos ou aqueles que antes soaran como pais deles.⁵²

Noutras palabras, nunha sociedade patrilineal na que o poder e a riqueza están asociados a certas liñaxes masculinas, unha muller pode escoller un poderoso cromosoma Y para o seu futuro fillo accedendo ás insinuacións dun home poderoso, e ese cromosoma Y invisible, unha vez adquirido, será visible para a sociedade circundante a través da adquisición por parte do neno do apelido da poderosa liñaxe masculina que leva ese cromosoma. Á vista da nai, ese apelido pode ser o pasaporte do seu pequeno fillo cara a un futuro prometedor nun mundo difícil.

A historia — ou incluso a prehistoria — ten unha sombra moi longa no mundo celta. A este respecto, ó o acceso preferente das mulleres por homes dunha liñaxe dominante nunha sociedade patrilineal, podemos prestar unha atención especial ós consellos de Nicholls sobre que «...as detalladas descendencias que proporcionan as xenealoxías irlandesas poden usarse para ilustrar a capacidade de expansión de liñaxes masculinas concretas».⁵³ Pódese aprender moito do enorme corpus de datos xenealóxicos de Irlanda.

«Barbarie» contra «Civilización»

Vendo a posición das mulleres nas sociedades patrilineais de pastores celtas tanto na Península Ibérica como en Irlanda, poderíamos tender a culpar ós «bárbaros». Chegando aquí, convén discutir a importantísima obra de James C. Scott no seu libro *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States*.⁵⁴

Scott argumenta que ó longo dos milenios o ser humano aprendeu a domesticar as plantas e os animais, pero no proceso de domesticación das plantas e dos animais, domesticáronse eles mesmos. Cando xurdiron estados en certas áreas xeográficas favorecidas despois de varios milenios da primeira domesticación de plantas e animais, completaron o proceso de domesticación dos seres humanos.⁵⁵

Estamos afeitos admirar os grandes logros da «civilización», tales como as pirámides de Exipto, as grandes murallas de China, ou os complexos sistemas de irrigación de moitas comunidades asiáticas, e a desacreditar os pobos que nunca crearon artefactos tan impresionantes. O que non logramos entender é que eses monumentos non se construíron

a si mesmos: foron construídos por seres humanos, normalmente a través de traballos forzados e decotes por escravos. De feito, estas civilizacións antigas non poderían sobrevivir sen enormes cantidades de man de obra escrava.⁵⁶

A posición das mulleres, especialmente nestas sociedades, tampouco era alta. Fose cal fose a posición das mulleres nos niveis máis altos desas sociedades, os niveis máis baixos adoitaba ser abismal. Observemos a posición das mulleres actuais – mesmo nos niveis máis altos da sociedade — nas zonas xeográficas que viron nacer as primeiras civilizacións. Non parece haber moitos cambios.

Lembremos canto impresionou o historiador romano Tácito o status relativamente elevado das mulleres nas tribos xermánicas do norte de Europa en oposición á situación das mulleres en Grecia ou en Roma. O status relativamente alto das mulleres nas culturas nómades, en oposición á das mulleres nas vilas ou cidades próximas, coméntase frecuentemente por viaxeiros en áreas xeográficas moi separadas.

Alén do feito da urbanización e de certos avances tecnolóxicos que a acompañaron, non houbo moita diferenza entre as sociedades temperás «civilizadas» e as sociedades «bárbaras». Os primeiros estados estaban todos baseados na agricultura e, sobre todo, no cultivo de varios tipos de grans. As sociedades pastorís estaban dedicadas ó pastoreo, pero normalmente practicaban a metalurxia e as artesanías, como tecedura, normalmente asociada á civilización. Ámbalas dúas tiñan as súas leis e os seus modos de goberno.⁵⁷

Por suposto, ó seren pastores, os «bárbaros» normalmente estaban centrados nos seus rabaños. E iso significaba protexer os rabaños dos depredadores, animais ou humanos, e recuperar os animais perdidos ou roubados. Así, estas actividades - ademais do desexo irresistible de aumentar o tamaño dos rabaños roubando ós rabaños de outros - normalmente conducía a roubos endémicos de gando e a guerras intermitentes con sociedades pastorís semellantes que caracterizan as sociedades pastorís de todo o mundo. Isto daríalles ós pastores a reputación de ser inherentemente belixerantes e propensos ós roubos de gando.

Pero, nas Idades do Bronce e do Ferro, eran realmente máis amantes da paz e cortesés cos seus veciños os grandes estados de Oriente Medio ou do Mediterráneo? Á fin e ó cabo, necesitaban unha aportación constante de escravos para manter funcionando os seus reinos e imperios.

Cooperación Mutua entre os «Mundos Civilizados» e os «Mundos Bárbaros»

Pero, como sinala Scott, as sociedades «bárbaras» tiveron unha relación simbiótica coas sociedades «civilizadas» desde o inicio do nacemento dos estados no Oriente Medio e noutros lugares. Os estados necesitaban materias primas, como minerais ou madeira, e normalmente estaban situados no interior, lonxe das cidades, e estas áreas eran os territorios máis salvaxes que normalmente estaban ocupados por sociedades «bárbaras». Polo tanto, negociar con sociedades «civilizadas» para abastecer eses recursos podería ser bastante rendible para os «bárbaros».⁵⁸

Pero ademais de tódolos outros elementos de comercio, os estados necesitaban escravos para as enormes cantidades de man de obra humana necesaria para manter as súas sociedades. Os pastores, a través da súas guerras constantes, podían proporcionar moitos escravos. Como sinala Scott, os escravos de zonas distantes falarían linguas exóticas e a súa aparencia física faría que salientasen entre a poboación local.⁵⁹ Esta sería unha gran axuda para os propietarios de escravos preocupados polos escravos que fuxían, xa que sería menos probable que os escravos que non falaban a lingua local ou que non

podían «mesturarse facilmente coa multitude» fuxises dos seus amos. E os escravos vendidos polos «bárbaros» eran outros «bárbaros» capturados durante a guerra.

Ademais, debido ás súas habilidades marciais, os «bárbaros» normalmente ofrecían o seu servizo a estados próximos como mercenarios para loitar nos seus exércitos - e isto podía moi ben ser contra outros «bárbaros». A ollos dun líder romano, o uso de «bárbaros» para eliminar «os bárbaros» e vender os cativos nos mercados de escravos de Roma era unha solución óptima para un problema irritante nas fronteiras.⁶⁰

Se agora volvemos a vista cara á Península Ibérica, descubrimos que toda esta actividade foi característica da prehistoria peninsular, polo menos, desde o comezo da Idade do Bronce. En Duran (2014) observamos a intensa exploración na procura de minerais na costa atlántica do que hoxe son Portugal e de España e a rápida expansión das exploracións á illa de Ross no suroeste de Irlanda e ós depósitos de estano de Cornualla a comezos da Idade do Bronce.

Observamos a intensa actividade comercial fenicia na costa occidental da Península que comezou pouco despois do 1000 a. C., e o ascenso de Tartesos como provedor de minerais para os fenicios e os gregos. A rica sociedade de Galicia tamén mantivo contactos cos comerciantes do sur, tanto por vía marítima como pola «Vía da Prata». Posteriormente, observamos guerreiros celtas procedentes da Península Ibérica nos exércitos cartaxineses que marcharon con Aníbal contra Roma, e finalmente Roma, ó conquistar a Península Ibérica pouco e pouco, enrola guerreiros celtas nas súas lexións.⁶¹

O que o traballo de Scott permítenos facer é ver toda esta actividade nunha perspectiva máis ampla e axudar a encher as lagoas nos nosos coñecementos actuais sobre a prehistoria ibérica peninsular, achegándonos ós motivos de toda esa actividade nas mentes dos implicados.

A Ideoloxía Indoeuropea

Albiscamos o lado máis escuro das «grandes civilizacións» de Oriente Medio e as súas extensións na conca occidental do Mediterráneo. As inxustizas sociais endémicas nestas sociedades estratificadas xeraron relixións que buscaban abordar as queixas sociais. Como sinalou James Breasted⁶² hai moito tempo, seguido do clásico traballo de V. Gordon Childe⁶³ sobre o ascenso da civilización en Oriente Medio, estes desenvolvementos relixiosos foron a raíz das grandes relixións actuais. E como xa vimos varias veces na historia mundial, ningún grupo tivo máis éxito cós pastores na promoción da difusión das grandes relixións ata os nosos días.

Como poderíamos esperar, a explosión dos pastores indoeuropeos en tódalas direccións da estepa pónico-caspia a comezos da Idade do Bronce parece estar inspirada no nacemento dunha relixión que promulgou o que os eruditos veñan chamando «a Ideoloxía indo-europea». O gran erudito Georges Dumézil⁶⁴ foi o explorador principal desa ideoloxía, e desde entón foi un campo de investigación moi frutífero para un gran número de eruditos.

Esta ideoloxía, que sería a base da relixión dos indo-europeos, previu unha división tripartita da sociedade humana en sacerdotes, guerreiros e produtores de alimentos (principalmente pastores). No cume da sociedade había un rei, que era unha figura sagrada cunha conexión directa cos deuses. Se gobernaba ben, había paz e abundancia. Se gobernaba mal, producíase un desastre. A clave estaba na súa relación coa verdade. A verdade promovía a abundancia. A falsidade xeraba o desastre. Na antiga sociedade irlandesa, isto era coñecido como «o poder da verdade». Mohandas Gandhi entendería perfectamente este concepto.

Non temos ningunha maneira de conectarnos coa chegada dos Yamnaya á Península Ibérica para comprender en detalle cal foi a forza motriz da súa conquista, pero podemos recoller algunha información dos seus descendentes – en especial, dos tartesos ó descubrirense máis textos escritos en lingua tartesa. Entrementres, podemos aprender moito dos seus curmáns milesios en Irlanda.

O Testamento de Morann (Audacht Morainn)

Temos a sorte de posuír un documento irlandés que parece datar do século VII. Non podemos saber a antigüidade da tradición oral subxacente ó texto, pero esa tradición parece datar do período precristián, xa que non contén referencias á deidade cristiá. Suponse que son consellos por un posiblemente mítico xuíz Morann,⁶⁵ e dise que tradicionalmente eran recitados na investidura dun rei.

O propio rei sería o rei dun *tuath*, traducido como «tribo» ou «pequeno reino»,⁶⁶ dos que había, polo menos, 150 en calquera época da Irlanda temperá. Estes pequenos reinos eran «tribais, rurais, xerárquicos e familiares»,⁶⁷ con liñaxes masculinas que dominaban toda a sociedade.

O testamento é unha advertencia á persoa que está a piques de asumir o reinado dun *tuath*. Como explican Patrizia de Bernardo Stempel e os seus colegas da Universidade de Texas:

Xeralmente, a sociedade precristiá irlandesa considérase violenta e guerreira, pero o texto actual presenta un cadro diferente ó adoptar unha actitude, en xeral, non militarista: a idea central é que o benestar do rei e da súa tribo depende da xustiza do rei (*fír flathemon*), que os protexe da desgraza e garante a prosperidade.⁶⁸

Este documento faise eco de advertencias semellantes, dadas na investidura dos reis por homes santos, nas sociedades indoeuropeas tradicionais tan distantes como Persia e India. Está claro que o que escoitamos é o núcleo do contrato social entre os pastores Yamnaya da estepa. Estas sociedades pastorís son violentas, pero o rei que se afaste demasiado das limitacións da xustiza social – como son comprendidas por unha sociedade pastoril patrilineal – arríscase á ira dos deuses, que cae sobre toda a tribo.

Escoitemos algúns fragmentos deste texto:⁶⁹

...Dígolle - é a través da verdade do soberano que o número de mortes dunha poderosa banda de guerreiros [e] grandes estouros de raios se manteñen lonxe das persoas...

É a través da verdade do soberano, que xulga grandes tribos (e) grandes tesouros.

É a través da verdade do soberano que cumpre a paz, a tranquilidade, o benestar dos sabios, (e) a comodidade.

É a través da verdade do soberano que envía (grandes) grupos de guerreiros ás fronteiras dos inimigos mutuos (da súa tribo)...

(Estas instrucións resumen os poderes terreaís e sobrenaturais dun rei dun *tuath*, pero deixan claro que estes poderes dependen fundamentalmente da súa veracidade e da súa xustiza.)

É a través da verdade do soberano que a boca pode degustar o abundante froito do gran bosque.

É a través da verdade do soberano que se pode trocar a produción de leite do numeroso gando.

É a través da verdade do soberano que pode haber moito gran abundante e alto.

É a través da verdade do soberano que abundantes peixes da auga nadan polos regatos arriba.

É a través da verdade do soberano que se pode acadar unha boa descendencia nada de mulleres novas...

(Aquí vemos que a fertilidade de todo o territorio do *tuath* depende da «verdade do soberano».)

Debería determinar o valor dos guerreiros que acompañan un verdadeiro soberano, porque cada rei posúe o dominio da súa banda de guerreiros; todo o que non calcule segundo o seu valor como luxo non lles dará todo o seu froito.

Debe determinar o valor das persoas sen liberdade [e] as masas que serven: deixe que sirvan, deixe que traian comida, deixe que consideren, deixe que dean a cambio da verdadeira concesión de valor do soberano...

Debe determinar o valor do «prezo honorífico» correcto de tódalas clases de persoas libres e non libres de privilexio [nemed]...⁷⁰

(Aquí observamos o estrito control que o rei mantén sobre os guerreiros. Observemos tamén a referencia ós «non libres» e ás «masas que serven». Isto reflicte as accións dos pastores Yamnaya en todo o mundo indoeuropeo mentres absorben as sociedades agrícolas, que despois se converten en poboacións suxeitas que non teñen un lugar real no sistema social á parte do de servidores.)

...Hai dez cousas que superan a falsidade de todo soberano. Teñan coidado de non facelas; teñan coidado con todo, oh soberanos!...

Dille -: pode morrer, morrerá; pode irse, irase; como era, como será; son estes os que serán declarados. Non é un soberano a non ser que controle estas accións.

Dille: hai catro soberanos: o verdadeiro soberano e o soberano polo seu enxeño, o soberano que toma posesión con bandas de guerreiros e o touro soberano.

(Agora comezan as advertencias terribles sobre o que acontece cando un soberano se afasta demasiado da lei tradicional e da xustiza do *tuath*. Observemos os distintos tipos de soberanos mencionados.)

Primeiro o verdadeiro soberano – ese é conmovido cara a toda cousa boa. Sorrí á verdade cando a oe. Levántaa cando a ve.

Xa que non é un verdadeiro soberano aquel que os homes vivos non glorifican con bendicións.

O soberano polo seu enxeño – o que protexe as fronteiras e as tribos que lle dan os seus tesouros e os seus privilexios.

O soberano que toma posesión con bandas de guerreiros estranxeiros – que as súas bandas de guerreiros se virarán cara a dentro. Rexeitan os seus requisitos, pois un home ben destinado non xira cara a fóra.

O soberano touro – que golpea, é golpeado; defende, é defendido; cava, é desenterrado; ataca, é atacado; persegue, é perseguido. É por el que hai un clamor perpetuo con trompas...

(Aquí, ademais do gobernante xusto, vemos presentados varios tipos alternativos, que parecen empeorar mentres baixamos pola lista. O «soberano polo seu enxeño» non é particularmente xusto, pero serve o *tuath* de forma eficaz. O «soberano que toma posesión con bandas de guerreiros estranxeiros» non é bo en absoluto para o *tuath*, xa que, calquera que sexa a súa pretensión ó reino, confía no poder estranxeiro para reivindicalo e pode involucrar o *tuath* nunha guerra civil. Finalmente, o «soberano touro» ou *tarbh-rí* é un rei totalmente fóra de control e, polo tanto, un desastre para o *tuath*.)

Creo que neste documento temos unha imaxe moi precisa dos contratos sociais que probablemente subxacen nas sociedades patrilineais do «triángulo celta» da Península Ibérica. Sen dúbida, a «aristocracia guerreira» da cultura castrexa da Galicia da Idade do Ferro podería reflectir este concepto de orde social.

Nunha sociedade semellante, as «persoas sen liberdade [e] as masas que serven» non terían un lugar real na orde social, sexan cales sexan as concesións de xustiza social para o sistema. Non obstante, as súas mulleres poderían servir para que «bos descendentes, nados de mulleres novas, [fosen] ben xerados...». De aí, tódolos cromosomas Y dos Yamnaya na poboación.

A Revolución Cristiá en Irlanda

No seu ensaio «O bautismo dos deuses»,⁷¹ John Carey escribe sobre a transformación da sociedade pagá irlandesa nunha sociedade única en Europa occidental: unha sociedade na que un arcaico mundo precristián estaba fusionado cunha nova visión cristiá do universo. Esta revolucionaria transformación dunha antiga sociedade indoeuropea clásica nunha sociedade diferente ás outras sociedades cristiás da Europa posterior a Roma non se detivo en Irlanda.

Pasou a transformar primeiro Escocia e o norte de Inglaterra e despois a propia Europa continental cunha cadea de mosteiros famosos pola súa aprendizaxe clásica e o seu ensino do latín clásico, así como polo cultivo da aprendizaxe tradicional irlandesa, arraigada profundamente no seu pasado precristián.

Con todo, en todas estas actividades, os monxes irlandeses parecían buscar os interiores rurais de Europa onde as crenzas pagás seguían sendo fortes - lugares onde os bispos cristiáns, quen se centraban nas áreas urbanas do mundo posromano e non tanto entre os *pagani* rurais, quizais non se sentisen cómodos, pero onde os monxes gaélicos se sentían como na súa casa.

Foron os monxes irlandeses quen trataron cos anglosaxóns de Northumbria cando o clero galés, que sufriu moito polas invasións anglosaxoas, non quería ter nada que ver con eles. E despois, os irlandeses enviaron os seus monxes anglosaxóns que acababan de converterse a cristianizar as áreas continentais xermánicas das que viñeran os seus pais.

Esta enerxía debeu ser semellante á enerxía exhibida polos monxes budistas tibetanos que introduciron o budismo ós pastores de Mongolia, que aceptaron o budismo tibetano con entusiasmo e fundaron moitos mosteiros en Mongolia, polo que hoxe hai un vínculo moi estreito entre os Budistas do Tibet e os de Mongolia. O espírito dos Yamnaya e dos seus veciños da zona Altaica, ó leste, segue dando estraños froitos!

Pero, como se indica en Duran (2017), a revolución cristiá en Irlanda foi en gran parte obra dun home, San Patricio, un home singularmente axeitado para a tarefa pola súa forzada aculturación á cultura pagá irlandesa. Aínda así, é sorprendente que a nova fe tivese unha acollida tan boa entre a poboación irlandesa.

Un estudo da tradición conectada cos santos irlandeses revela cal puido ser o segredo. O traballo dos santos estaba dirixido en gran parte ós pobres e ó sufrimento - e ese traballo levouse a cabo en gran parte por mulleres asociadas a ordes monásticas femininas.

No folclore irlandés, as santas son figuras poderosas. Santa Bríxida de Kildare tiña unha posición poderosa na xerarquía dos santos irlandeses, e o seu santuario en Kildare, no que mantiña ardendo un lume perpetuo, era un santuario no que ningún home podía entrar. As súas credenciais pagás tamén eran impresionantes. Moitas das anécdotas contadas sobre ela parecían reflectir os atributos das tres Bríxidas, fillas do Dagda (o «Deus Bo»)⁷².

Santa Gobnait tamén é unha santa con sólidas credenciais pagás e cunha conexión especial cos cervos e as abellas. Foi a patroa dos traballadores do ferro.

Non obstante, a figura máis destacada é a de Santa Dymphna, filla do rei dun *tuath*, en Oriel, no século VII. Fuxiu de Irlanda debido ás insinuacións incestuosas de seu pai para atopar un refuxio para os pobres e os enfermos no que hoxe é Bélxica. Seu pai seguiuna e decapitouna. Na Idade Media, o seu santuario converteuse nun refuxio para os enfermos mentais de Europa.

Para min, Santa Dymphna simboliza a presión dos machos dominantes que as mulleres irlandesas deberon sentir no mundo patrilineal establecido polos pastores Yamnaya. E dedicou a súa propia vida precisamente a aqueles que serían excluídos de calquera papel nese mundo – á parte dos que serven. Este poderoso instinto para restablecer o equilibrio entre os sexos - para honrar o noso lado materno, así como o noso lado paterno - e incluír os marxinados sociais da orde social patrilineal dominante debeu ser a base da explosión do cristianismo irlandés.

Pero, como se sinala en Duran (2017), nos dous contos históricos analizados na sección «O Folclore Gaélico como unha Xanela no Mundo Irlandés do Alén», tamén vemos fortes conexións femininas cun mundo espiritual distinto ó do cristianismo. Nun relato, unha moza é enviada por un pai furioso a recuperar gando perdido antes dunha treboada e non o dá atopado. O malhumorado pai maldía dicindo: «Que os outeiros e as alturas te leven!» e mándaa ir outra vez. Momentos despois, vea camiñando cara ó outeiro chamado *Creig na Caillí* («O Outeiro da Vella») ou *Cnoc Áine* («O Outeiro de Áine»), e nunca máis volveu ser vista.

No segundo conto, unha moza é persuadida por unha rapaza de pelo vermello para segui-la ata un outeiro, onde é recibida por unha muller que sabe o seu nome e o seu apelido. Ofrécenlle pan e está a piques de comelo cando unha segunda muller, que veu correndo desde *Cnoc Áine*, tira o pan da man da moza, salvándoa de quedar atrapada no outeiro das fadas. Logo dille á moza que lle diga a súa nai quen a salvou e que é unha muller que afogou hai moito tempo e que era unha coñecida da nai da nena.

Observemos que os personaxes (excepto o pai furioso do primeiro conto) son todos femininos, e que están relacionados cos outeiros que representan tanto o mundo dos mortos como o das fadas (os *Aos Sí*). Polo menos, nestes dous contos, son mundos nos que os machos non son prominentes e que parecen recordar as memorias do mundo dos túmulos megalíticos comunais do período neolítico. Os escandinavos contan historias moi semellantes sobre os seus túmulos prehistóricos habitados polos *huldre-folk* (espíritos dos mortos).

Conclusión

Neste artigo examinamos a zona da Península Ibérica que foi delimitada nos tempos romanos por topónimos claramente celtas co elemento *-briga*. Observamos que os topónimos formaban un triángulo irregular con Tartesos na esquina suroeste, con Cantabria na esquina do nordés e con Galicia na esquina noroeste. Non só examinamos as descrições deixadas polos escritores clásicos, senón tamén as abundantes evidencias arqueolóxicas dispoñibles, e vimos culturas celtas moi contrastadas nos tres puntos do triángulo.

Galicia, que sobresaie cara ó Atlántico, case podería ser vista como o cumio do triángulo desde a perspectiva do comercio atlántico da Idade do Bronce e da Idade do Ferro. Xerou claramente unha rica e distintiva cultura que se converteu na cultura castrexa, caracterizada por unha rica aristocracia guerreira.

Tartesos converteuse nunha cultura sofisticada con fortes lazos co Mediterráneo oriental e deixounos textos valiosos nunha lingua celta arcaica que agora está a ser lida por eruditos como John Koch. Con sorte, atoparanse moitos máis textos.

Cantabria deixounos unha valiosa descripción da vida celta nas partes máis afastadas da Península Ibérica. Desafortunadamente, os que nos deixaron esa descripción foron os que destruíron esa cultura - por interese de Roma. Con todo, a obra de González Echegaray e doutros estudosos ofrécenos unha imaxe completa daquel mundo que é moi congruente coas descrições doutras partes do mundo celta.

Finalmente, poderíamos botar unha ollada ó que a ciencia da xenética nos pode dicir sobre a prehistoria da xente da Península Ibérica. Debido a avances sorprendentes na secuenciación do xenoma humano nos últimos anos e ás técnicas de extracción de ADN de restos humanos atopados en escavacións arqueolóxicas, podemos tirar evidencias non só do ADN de seres humanos vivos, senón do ADN extraído dos corpos de individuos mortos hai moitos miles de anos.

As probas de ADN recollidas ata agora permitíronnos organizar as distintas poboacións anteriores da Península Ibérica - do Paleolítico, do Mesolítico, do Neolítico, da Idade do Bronce e da Idade do Ferro, e rastrear os seus movementos – e isto xerou moitas sorpresas. Poida que a maior sorpresa fose o feito da intrusión dos pastores Yamnaya da estepa na Península Ibérica a comezos da Idade do Bronce e o seu devastador impacto na herdanza do cromosoma Y nos descendentes das poboacións vivas naquela época.

Creo que podemos esperar moitas máis sorpresas nos próximos anos.

NOTAS

- ¹ Cf. Von Humboldt (1821). De feito, Von Humboldt consideraba os vascos e os íberos como o mesmo pobo. Os estudiosos modernos rexeitaron esta tese, pero isto non debilita a forza dos seus argumentos en canto á extensión da zona ibérica de asentamento.
- ² Cf. Untermann (1963).
- ³ Para a discusión deste asunto, véxase o material presentado por Jordán Cólera en Alberro e Jordán Cólera (2008), pp. 185-187.
- ⁴ *Ibíd.*
- ⁵ Cf. Alberro e Jordán Cólera (2008), p. 188.
- ⁶ Ó Maolfabhail (2005), p. 35.
- ⁷ *Ibíd.*, p. 34.
- ⁸ *Ibíd.*, p. 36. O meu colega, Martín Fernández-Maceiras, vive en Cambre.
- ⁹ Koch (2013a), páxinas 5-6. Dáse unha ampla discusión sobre a lingua tartesa en Koch (2012).
- ¹⁰ *Ibíd.*, p. 6.
- ¹¹ *Ibíd.*, p. 3.
- ¹² Cf. Wodko (2012).
- ¹³ Aceptaremos, polo momento, a inclusión do lusitano na familia celta.
- ¹⁴ *Gadir* é a forma fenicia do topónimo, e *Gades* é a forma grega. A forma moderna española do nome é *Cádiz*.
- ¹⁵ Cf. Cunliffe (2001), en particular pp. 374-378.
- ¹⁶ Cf. Scott (2017).
- ¹⁷ A natureza bélica das mulleres celtas nos contextos pastorís é mencionada polos autores clásicos citados en González Echegaray (1997, p.107) e en Cunliffe (1997, p.109). En canto ás mozas Kipsigis, mentres estaba en Kenya fun invitado unha noite ás primeiras etapas da cerimonia de circuncisión das adolescentes. Nesta parte do cerimonia, fixeron que as mozas cantasen cancións de guerra e que insultasen ritualmente a seus pais, cortando así o vínculo anterior de dependencia pai- filla. A cerimonia estaba presidida por unha muller cunha conduta benigna pero forte vestida cunha pel de boi e adornada ó xeito dos Maasai. O obxectivo da cerimonia era certificar as nenas como guerreiras e poñelas ó mesmo nivel social cós mozos guerreiros. Por esta razón, non se consideraba prudente deixar soa nunha cabana cun machado unha parella casada nova que estivera bebendo, xa que calquera discusión podía ter fatais consecuencias para calquera das partes.
- ¹⁸ Cf. González Echegaray (1997).
- ¹⁹ *Ibíd.*, p. 103.
- ²⁰ Cf. Duran (2014).
- ²¹ Cf. Keating (1983), parte XVIII.
- ²² Ó Maolfabhail (2005), pp. 36-37.
- ²³ Cunliffe (2001), p. 339.
- ²⁴ Ó parecer, isto foi á conclusión das guerras romanas cos lusitanos (194-138 a. C.).
- ²⁵ Cunliffe (2001), p. 339.
- ²⁶ *Ibíd.*, p. 364.
- ²⁷ *Ibíd.*, p. 345.
- ²⁸ *Ibíd.*, p. 381.
- ²⁹ Oppenheimer (2012), p. 122.
- ³⁰ *Ibíd.*
- ³¹ Duran (2014), p. 63.
- ³² *Ibíd.* Os mapas de Oppenheimer que amosan os datos xenéticos móstranse nas figuras 4 e 5, respectivamente.
- ³³ *Ibíd.*
- ³⁴ *Ibíd.*, pp. 88-90.
- ³⁵ Cf. Reich (2018) e Lalueza-Fox (2018), respectivamente.
- ³⁶ Cf. Capítulo 3 de Lalueza-Fox (2018).
- ³⁷ Os vestixios arqueolóxicos deste movemento atópanse nos restos da cultura da cerámica cordada.
- ³⁸ Os achados no nordés de Irlanda suxiren un cambio radical na demografía de Irlanda. O corpo dunha muller neolítica do Condado de Down ten unha orixe xenética ibera, mentres que os corpos de tres varóns da Idade do Bronce atopados na próxima illa de Rathlin mostran os fortes trazos dos Yamnaya que son característicos da poboación irlandesa actual - e máis dos escoceses e dos galeses. Cf. Lalueza-Fox (2018), pp. 133-134.
- ³⁹ Reich (2018), p. 113.
- ⁴⁰ Cf. David Reich, *ADN antigo ...* nas fontes electrónicas de información que aparecen nas referencias ó final deste artigo.
- ⁴¹ A captura de mulleres durante a guerra menciónase como un problema importante, mesmo hoxe en día, en conflitos por todo o mundo. Parece ser unha característica da sociobioloxía humana e discútese amplamente en Singer (2003).
- ⁴² O termo para denominar unha muller escrava era *cumal*.
- ⁴³ A tradición islandesa parece conservar un recordo distante desta migración. A obra *Prose Edda* de Snorri Sturluson contén a viaxe de Oðin desde «Turquía» ata Escandinavia a través do norte de Alemaña. O mesmo Oðin é degradado de deus a rei humano, e convértese en parte da lenda de Troia, pero a ruta seguida é a ruta dos pastores Yamnaya desde a estepa póntico-caspia cara ó noroeste. Cf. Sturluson (1964), páxinas 25-28.
- ⁴⁴ Cf. Cunliffe (2001), p. 345, pero tamén páxinas 338-345 e 364.
- ⁴⁵ Nicholls (2000), p. 156.
- ⁴⁶ Excepcionalmente, o nome *Míle Spáinne*, co que se designa o galego que, segundo a tradición irlandesa, levou as súas hordas á conquista de

Irlanda, simplemente significa «o soldado de España». De feito, ten un nome real - *Galamh mac Bhíle mhic Bhreoghain* (*Galamh* fillo de *Bíle* fillo de *Breoghan*) - pero nunca se refiren a el por ese nome. Así, os seus descendentes coñécense como *clann[a] Mhíle* e non *clann[a] Ghalaimh*. Cf. Keating (1983), Vol.1, p. 104.

⁴⁷ A amarga sátira *Páirlement Chloinne Tomás* («O Parlamento do Clan Thomas») ía dirixida precisamente contra o establecemento inglés de «ninguéns» recién chegados quen substituíron as antigas liñaxes patrilineais gaélicas. Aínda hoxe, nas zonas de fala irlandesa pode haber animosidade dirixida a aqueles que leven apelidos «Cromwelliáanos» como «Cook».

⁴⁸ Cf. McEvoy e Bradley (2012), pp. 115-117. Aquí, o apelido clave sería *Ó Néill*, un dos apelidos máis estendidos no norte de Irlanda.

⁴⁹ *Ibíd.*, p. 117.

⁵⁰ Nicholls (2000), p. 157.

⁵¹ *Ibíd.*

⁵² *Ibíd.*

⁵³ *Ibíd.*

⁵⁴ Cf. Scott (2017), en especial pp. xii-xiii.

⁵⁵ *Ibíd.*, pp. 20-21.

⁵⁶ *Ibíd.*, pp. 27-30 e pp. 180-182.

⁵⁷ *Ibíd.*, pp. 226-228.

⁵⁸ *Ibíd.*, pp. 34-35, e p. 135. Para unha lista detallada das materias primas típicas importadas ás terras «bárbaras» do interior, cf. p. 192.

⁵⁹ *Ibíd.*, p. 175.

⁶⁰ *Ibíd.*, p. 35.

⁶¹ Cf. Cunliffe (2001) para unha descrición detallada de todo este período.

⁶² Cf. Breasted (1933).

⁶³ Cf. Childe (1952).

⁶⁴ Cf. Dumézil (1958).

⁶⁵ Morann sería un *breitheamh*, un intérprete da lei tradicional irlandesa, e certo grao de santidade estaría ligada ó seu papel social.

⁶⁶ Kelly (1988), p. 3.

⁶⁷ *Ibíd.* «Familiar» aquí significa baseado na familia, é dicir, a unidade social é a liñaxe patrilineal, non o individuo.

⁶⁸ Cf. De Bernardo Stempel et al. na lista de fontes electrónicas de información.

⁶⁹ Cf. Koch e Carey (2000), pp. 188-193.

⁷⁰ Unha nota ó pé da páxina infórmanos de que «*Nemed* representa un status especial de privilexio ou exención legal. Á antiga realeza irlandesa, á nobreza, e ós graos de oficios máis altos, foilles concedido o status *nemed*...»

⁷¹ Cf. Carey (1999), pp. 1-38.

⁷² Cf. Carney (2005), p. 464.

REFERENCIAS

- Alberro, Manuel e Jordán Cólera, Carlos (2008). *Os Celtas da Península Ibérica*. Noia, A Coruña: Editorial Toxosoutos, Serie Keltia.
- Audacht Morainn: The Testament of Morann* (2000). (En Koch e Carey, 2000, pp. 188-193.)
- Benavente Jareno, Pedro e Xesus Ferro Ruibal (2010). *O libro da vaca: Monografía etnolingüística do gando*. A Coruña: Xunta de Galicia. Servizo Central.
- Breasted, James (1933). *The Dawn of Conscience*. Nova York: Charles Scribner's Sons.
- Buttimer, Neil, Colin Rynne e Helen Guerin (eds.) (2000). *The Heritage of Ireland*. Cork: The Collins Press.
- Carey, John (1999). *A Single Ray of the Sun: Religious Speculation in Early Ireland*. Aberystwyth: Celtic Studies Publications, Inc.
- Carey, John (2006). Russia, Cradle of the Gael. (En Mac Mathuna e Fomin, 2006, pp. 149-161)
- Carey, John, Máire Herbert e Kevin Murray (eds.) (2004). *Cín Chille Cuile: Texts, Saints and Places, Essays in Honour of Pádraig Ó Riain*. Aberystwyth: Celtic Studies Publications.
- Carmichael, Alexander (1992). *Carmina Gadelica: Hymns and Incantations, with Illustrative Notes on Words, Rites and Customs, Dying and Obsolete...* Edinburgh: Lindisfarne Press.

- Carney, James (2005). Language and Literature to 1169. (En Ó Cróinín, 2005, pp. 451-510)
- Childe, Gordon (1952). *What Happened in History: A Study of the Rise and Decline of Cultural and Moral Values in the Old World up to the Fall of the Roman Empire*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books.
- Cunliffe, Barry (1997). *The Ancient Celts*. Oxford: Oxford University Press.
- Cunliffe, Barry (2001). *Facing the Ocean: The Atlantic and its Peoples, 8000 BC-AD 1500*. Oxford: Oxford University Press.
- Cunliffe, Barry (2012). Celticization from the West: The Contribution of Archaeology. (En Cunliffe e Koch, 2012, pp. 13-38)
- Cunliffe, Barry e John Koch (eds.) (2012). *Celtic from the West: Alternative Perspectives from Archaeology, Genetics, Language and Literature*. Oxford: Oxbow Books.
- Danaher, Kevin (1972). *The Year in Ireland: Irish Calendar Customs*. Dublin: Mercier Press.
- Dillon, Myles (1975). *Celts and Aryans: Survivals of Indo-European Speech and Society*. Simla.
- Dumézil, Georges (1958). *L'Idéologie tripartite des Indo-Européens*. Brussels: Latomus.
- Duran, James/Séamas Ó Direáin (2014). Conexións lingüísticas entre as Illas Británicas e a Península Ibérica: Unha perspectiva nova para unha pregunta vella. *Anuario Brigantino*, 37, 2014, pp. 53-91.
- Duran, James/Séamas Ó Direáin (2015). Descubrindo o vocabulario de substrato celta en Galicia. *Anuario Brigantino*, 38, 2015, pp. 35-66.
- Duran, James/Séamas Ó Direáin (2016). Construcións verbais progresivas en gaélico irlandés e en galego. *Anuario Brigantino*, 39, 2016, pp. 121-139.
- Duran, James/Séamas Ó Direáin (2017). Explorando sistemas de crenzas precristiás na rexión atlántica. *Anuario Brigantino*, 40, 2017, pp. 65-106.
- Estyn Evans, E. (1957). *Irish Folk Ways*. London: Routledge & Kegan Paul.
- González Echegaray, Joaquín (1997). *Los Cántabros* (Cuarta edición revisada). Santander: Ediciones de Librería Estudio.
- Grant, Isabel (1961). *Highland Folk Ways*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Harris, Marvin (1974). *Cows, Pigs, Wars and Witches: the Riddles of Culture*. New York: Random House.
- Isaac, Graham (2007). Celtic and Afro-Asiatic. (En Tristram, 2008, pp. 25-80)
- Isaac, Graham (2012). The Origins of the Celtic Languages: Language Spread from East to West. (En Cunliffe e Koch, 2012, pp. 153-167.)
- Kalygin, Viktor (2006). The Celts and the Slavs: On K. H. Schmidt's Hypothesis on the Eastern Origin of the Celts. (En Mac Mathuna e Fomin, 2006, pp. 63-70)
- Keating, Geoffrey (Seathrun Céitinn) (1983). *Foras Feasa ar Eirinn* (Dous tomos). Dublin: Foilseacháin Náisiunta Tta.
- Kelly, Fergus (1988). *A Guide to Early Irish Law*. Dublin: Dublin Institute for Advanced Studies.
- Kelly, Fergus (1998). *Early Irish Farming*. Dublin: Dublin Institute for Advanced Studies.
- Koch, John T. e John Carey (eds.) (2000). *The Celtic Heroic Age: Literary Sources for Ancient Celtic Europe & Early Ireland and Wales*. Aberystwyth: Celtic Studies Publications. (Terceira edición con correccións.)
- Koch, John T. (2012). Paradigm Shift? Interpreting Tartessian as Celtic. (En Cunliffe e Koch, 2012, pp. 185-301.)

- Koch, John T. (2013a). Ha Cia ≠ PC (The Earliest Hallstatt Iron Age Cannot Equal Proto-Celtic). (En Koch e Cunliffe, 2013, pp.1-16.)
- Koch, John T. (2013b). Out of the Ebb and Flow of the European Bronze Age: Heroes, Tartessos and Celtic. (En Koch e Cunliffe, 2013, pp. 101-146.)
- Koch, John T. e Barry Cunliffe (eds.) (2013). *Celtic from the West 2: Rethinking the Bronze Age and the Arrival of Indo-European in Atlantic Europe*. Oxford and Oakville: Oxbow Books.
- Lalueza-Fox, Carlos (2018). *La forja genética de Europa: Una nueva visión del pasado de las poblaciones humanas*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Lewis, Archibald R. (1958). *The Northern Seas: Shipping and Commerce in Northern Europe A.D. 300-1100*. Princeton: Princeton University Press.
- Lincoln, Bruce (1980). *Priests, Warriors, and Cattle: A Study in the Ecology of Religions*. Oakland: University of California Press.
- Mac Mathuna, Séamus e Maxim Fomin (eds.) (2006). *Parallels between Celtic and Slavic: Proceedings of the First International Colloquium of Societas Celto-Slavica held at the University of Ulster, Coleraine, 19-21 June, 2005*. Belfast: Graham and Heslip.
- Mallory, J.P. (1989). *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth*. London: Thames and Hudson.
- Mallory, J.P. (2016). *In Search of the Irish Dreamtime: Archaeology and Early Irish Literature*. London: Thames and Hudson.
- MacNeill, Máire (1962). *The Festival of Lughnasa*. London: Oxford University Press.
- Matasovic, R. (2008). Insular Celtic as a Language Area. (En Tristram, 2008, pp. 93-112.)
- McEvoy, Brian P. e Daniel G. Bradley (2012). Irish Genetics and Celts. (En Cunliffe e Koch, 2012, pp. 107-120.)
- Nicholls, Kenneth (2000). Genealogy. (En Buttimer et al., 2000, pp. 156-161.)
- Nicholls, Kenneth (2004). The Protean Placename. (En Carey et al., 2004, pp. 225-233.)
- Ó Catháin, Séamas (1995). *The Festival of Brigit: Celtic Goddess and Holy Woman*. Dublin: DBA Publications, Ltd.
- Ó Cróinín, Dáibhí (ed.) (2005). *A New History of Ireland I: Prehistoric and Early Ireland*. Oxford: Oxford University Press.
- Ó Duinn, Seán (2000). *Where Three Streams Meet: Celtic Spirituality*. Dublin: The Columba Press.
- Ó Duinn, Seán (2005). *The Rites of Brigit: Goddess and Saint*. Dublin: The Columba Press.
- Ó hEochaidh, Seán e Máire Mac Neill (1977). *Síscéalta ó Thír Chonaill (Fairy Legends from Donegal)*. Dublin: University College.
- Ó Maolfabhail, Art (2005). *Ó Lyon go Dun Luiche: Logainmneacha sa Oidhreacht Cheilteach (From Lyons to Dun Luiche: Placenames in the Celtic Heritage)*. Dublin/Cork: Clódhanna Teoranta.
- Oppenheimer, Stephen (2007). *The Origins of the British*. London: Robinson.
- Oppenheimer, Stephen (2012). A Reanalysis of Multiple Prehistoric Immigrations to Britain and Ireland Aimed at Identifying the Celtic Contributions. (En Cunliffe e Koch, 2012, pp. 121-150.)
- Owen, Nicholas (ed.) (2003). *Human Rights, Human Wrongs: The Oxford Amnesty Lectures 2001*. New York: Oxford University Press.

- Rees, Alwyn e Brinley Rees (1961). *Celtic Heritage*. New York: Grove Press.
- Reich, David (2018). *Who We Are and How We Got Here: Ancient DNA and the New Science of the Human Past*. Oxford: Oxford University Press.
- Ross, Anne (1967). *Pagan Celtic Britain*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Scott, James C. (2017). *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States*. London: Yale University Press.
- Singer, Peter (2003). How Can We Prevent Crimes Against Humanity? (En Owen, 2003, pp. 92-137.)
- Sturluson, Snorri (1962). *The Poetic Edda*. Austin: University of Texas Press.
- Sturluson, Snorri (1964). *The Prose Edda of Snorri Sturluson: Tales from Norse Mythology*. Berkeley: University of California Press.
- Sykes, Bryan (2007). *Saxons, Vikings and Celts: the Genetic Roots of Britain and Ireland*. London: W.W. Norton & Co.
- Torrado Cespón, Milagros and Fernando Alonso Romero (2015). El rito propiciatorio de la fecundidad humana en el entorno del antiguo alcornocal de San Ramón de Bealo (Boiro, A Coruña) y otros testimonios de dendolatría. *Anuario Brigantino*, 38, 2015, pp. 91-110.
- Tristram, H.L.C. (2008) (ed.) *The Celtic Languages in Contact*. Potsdam: Potsdam University Press.
- Vansina, Jan (1965). *Oral Tradition: A Study in Historical Methodology*. London: Routledge e Kegan Paul.
- Waddell, John (2014). *Archaeology and Celtic Myth: An Exploration*. Dublin: Four Courts Press.
- Williams, J.E. Caerwyn e Máirín Ní Mhuiríosa (1979). *Traidisiún Liteartha na nGael*. Dublin: An Clóchomhar Tta.
- Wodtko, Dagmar (2012). The Problem of Lusitanian. (En Cunliffe e Koch, 2012, pp. 335-367.)
- Wodtko, Dagmar (2013). Models of Language Spread and Language Development in Prehistoric Europe. (En Koch e Cunliffe, 2013, pp. 185-206.)

FONTES ELECTRÓNICAS DE INFORMACIÓN

- David Reich: *Ancient DNA and the New Science of the Human Past*. Town Hall Seattle (en YOUTUBE)
- De Bernardo Stempel, Patrizia, Caren Esser e Jonathan Slocum (Comentario sobre *Audacht Morainn*). Austin: University of Texas – Linguistics Research Center. <https://lrc.la.utexas.edu/eieol/iriol/60>